

ЧОЛОВІЧІ ГОЛОВНІ УБОРИ НА ЗЕМЛЯХ СКІФІЇ

На багатьох виробах з коштовного металу: чашах, вазах, пекторалі з кургану Товста Могила, пластинах – прикрасах головних уборів, горитів, піхв мечів, а також інших витворах бачимо «картини зі скіфського життя». Вони розрізняються за змістом, художньою виразністю та технічними прийомами їх відтворення, але сюжети об'єднують певна спрямованість у зображенні чоловіків – давні автори різними засобами опоетизували скіфів, підкреслили силу, мужність, детально змалювали їхнє вбрання. Воно відповідало вимогам клімату, господарської діяльності, військових походів, тобто, з одного боку, було зручним у використанні, простим у виготовленні, а з другого – зупиняло погляд чистими лініями силуету та пишним оздобленням. Можна стверджувати, що скіфський костюм відзначається гармонійним поєднанням «корисності та краси» – загальна формула досконалості.

Одним із найважливіших елементів костюмного комплексу є головні убори і в практичному, і в символічному планах. У повсякденному житті віддавали перевагу їх практичним властивостям, а у святковому костюмі на убори покладали демонстрацію етнічних, соціальних, статусних, вікових емблем. Це один із загальних принципів костюмознавства, виявлений завдяки дослідженням історичного та етнографічного вбрання.

Аналіз писемних та археологічних пам'яток є основою для реконструкції

головних уборів, властивих жінкам та чоловікам різних соціальних та етнолокальних груп населення Скіфії. Найбільше наукових розвідок висвітлюють результати вивчення жіночих головних уборів. Що стосується чоловіків, то ретельно досліджено їхні шоломи, а інші види уборів описано узагальнено, хоча й на підставі зіставлення писемних відомостей з образотворчими матеріалами. Так, до теми скіфського вбрання взагалі, а зокрема до головних уборів скіфів, не раз зверталася В.А.Іллінська (*Ильинская, Тереножкин, 1983: 73, 74, 81*). Дослідниця вивчала предмети дрібної пластики та інші мистецькі твори, на яких представлено різні варіанти скіфських гострокінцевих шапок – башликів та ковпаків. Автор вважала обидва типи знаками належності до скіфського етносу, причому у вузькому розумінні – до європейських (чи Геродотових) скіфів.

Аналіз скіфських уборів здійснив С.А. Яценко в монографії «Костюм Древней Евразии». Автор звернувся до монументальної скульптури, еллінського вазопису, торевтики, археологічних знахідок (*Яценко, 2006: 53-54, 58, 74-75*). Треба зазначити, що С.А.Яценко не включає «начільні прикраси» до категорії «головні убори». На мою думку, це невиправдане звуження кола названої категорії, адже налобним пов'язкам властиві утилітарні та знакові функції, притаманні всім головним уборам. Крім того, історики костюма та етнографи узгодили свої погляди щодо класифікації «покровів

голови», розподіливши їх на три основні види: стрічкові, платові та шапки. Останні складають дві групи: тверді (жорсткі) та м'які убори. Їх суттєві характеристики «закодовано» у формах, які є сталою типологічною ознакою (Богатырев, 1971: 299; Гаген-Торн, 1960: 51-52).

Головні убори усіх названих видів були властиві чоловічому і жіночому вбранню, а варіативність їх використання у різних народів (у хронологічному та територіальному діапазонах) створює розмаїту картину. Так, наприклад, у костюмах жінок, які мешкали на землях Скіфії, були шапки, а також і стрічкові, і платові головні убори. З іншого боку, навіть побіжний огляд матеріалів, які стосуються вбрання чоловіків з населення Скіфії, засвідчує, що вони носили налобні стрічки та шапки. Але повернемося до монографії С.Яценко. За його спостереженнями в VII ст. до н.е. складовою скіфських чоловічих костюмів були шкіряні чи повстяні башлики: шоломоподібні («особливого типу» — за кам'яними скульптурами, що походять з Північного Кавказу) та «оригінальний» гостроверхий (за зображенням на келермеській сокирі), а також діадеми — знахідки в Мельгуновському та Келермеських курганах (Яценко, 2006: 53-54).

Наступний хронологічний етап історії скіфського костюма — VI—V ст. до н.е. — за С.Яценко знайшов відображення на античних вазах (Яценко, 2006: 58). Ця гіпотеза є справедливою відносно племен, які в творах давніх авторів узагальнено називають скіфами. У Геродота читаємо «...Саки, тобто скіфи, мали на голові високі гостроверхі шапки... Вони були амірґійськими скіфами, їх називали саками, бо перси всіх скіфів називають саками» (Herodot, VII, 64).

І нарешті часи скіфської класики (V—IV ст. до н.е.). За образотворчими пам'ятками та золотими аплікаціями з поховань IV ст. до н.е. С.Яценко виділив 5 типів уборів, причому — 3 з них належать до башликів,

убір, зображений на медальйоні з Херсонеса, зіставлено з грецьким пілосом, а один убір названо маленькою напівсферичною шапочкою (Яценко, 2006: 74-75, рис.27, 1-10). Так, дослідник говорить про тип: «башлик із назатильником і округлим високим верхом», який виділяє тільки за описом розташування декоративних елементів навколо голови небіжчика в північно-західній камері Чортотлика, але без будь-яких креслень. Інші типи: «башлик із назатильником і верхом, який охоплює голову» і «маленька напівсферична шапочка», на думку автора, зображені на персонажах сцен, вміщених на Сахновській пластині. Всі ці припущення дослідника викликають заперечення через те, що ґрунтуються або на неповних даних про археологічні рештки убору, або на творах зі схематичною передачею образів.

Деякі зауваження щодо головних уборів, показаних на творах кам'яної скульптури висловили В.С.Ольховський та Г.Л.Євдокімов. Дослідники свідомі того, що матеріал (камінь), техніка виконання і художня манера, ступінь збереженості пам'яток — все це створює перешкоди для інтерпретації відображення елементів костюма. Дослідники відібрали кілька стел, на яких можна розрізнити деякі деталі башликів (за словами авторів) (Ольховский, Евдокимов, 1994: 63, ил.34, 60, 65, 73, 74).

Геродот у «Мельпомені», власне, присвяченій скіфам, окремо не розглядав головних уборів (як, зрештою, й інших компонентів костюма). Але у пасажах окремих книг час від часу зауважував деякі етнографічні деталі, що стосувалися і європейських скіфів. Так, про масагетів читаємо: «Масагети одягаються так, як скіфи... Золотом вони прикрашають головні убори та паси, а також нагрудники» (Herodot, I, 215). З іншого уривку (як сказано вище) дізнаємось, що знаковими уборами скіфів, за якими їх упізнавали різні народи, були високі гостроверхі шапки — кірбасії¹. Вони

¹ Палеокостюмологія зовсім недавно стала самостійною дисципліною і часто послуговується надбаннями інших галузей знання. Поки що дослідники ще не узгодили термінологію, щоб позначати різні елементи костюма. Так, у Геродота читаємо назви головних уборів: тіара, кірбасія, мітра. У коментарях до текстів «батька історії» та словниках нема чітких визначень характеристик цих уборів. Дуже часто зазначені типи називають башликами. Це слово тюрського кореня не розкриває особливостей форм шапок тих народів, про які писав Геродот. Я пропоную до убору, зображеного на куль-обської чаші запровадити термін кірбасія.

охоплюють голову, закриваючи щоки та потилицю лопатями. Такі убори носили і представники високих соціальних верств, і, мабуть, скіфи з числа «простих», тому що ці шапки відповідали практичним вимогам у використанні: захищали від негоди, мали протиударні функції. Кірбасії, а також тіари (за Геродотом – убори персів), зіставляють з башликом, власне, ця назва шапок із зазначеними характеристиками походить від тюрського кореня (зокрема, татарською означає наголовник).

Відомості про убори, які носили скіфи за часів архаїки (VII–VI ст. до н.е.) подають образотворчі пам'ятки. Насамперед, звернемося до сцен на сокирці з Келермеського кургану №1. В одному з сюжетів показано чоловіка, одягненого в костюм, в якому (за висловом дослідника вказаної знахідки з Келермеського кургану – В.А.Киселя) змішано урартські та кочівницькі елементи (*Кисель, 1997: 38-41*). До останніх належить головний убір. У його зображенні збережено характеристики кирбасії, тієї самої повстяної чи шкіряної шапки, про яку йшлося вище. Оскільки персонажа показано у профільному ракурсі, то добре видно особливості його убору: подвійною дугоподібною лінією окреслено виріз для обличчя, тоненьким пружком позначено, що потилиця була закрита лопаттю, тобто він справді нагадує кирбасію. Але «келермеський» башлик вирізняє висока верхівка у вигляді зрізаного конуса, яка умовно відділена від наголовної частини убору зигзагом із коротких заглиблених рисок. Загалом, абрис шапки свідчить, що вона належить до типу «твердих» чи «жорстких» уборів, на які покладали, насамперед, знакові функції. За припущеннями В.А.Киселя, мініатюра з антропоморфним образом «вписана» в загальний сакральний текст, зміст якого розкривають зображення жертвних тварин. Особа, представлена на їхньому тлі, можливо, є власником сокири або служителем культу, в якому існував ритуал жертвоприношення. Отже, головний убір, ймовірно, акцентує жрецький статус персонажа (*Кисель, 1997: 41, рис.26*).

У цей же час (у VII ст. до н.е.) у вжитку чоловіків зі Скіфії були налобні пов'язки, які належать до розряду стрічкових. Їх

зображень ми не маємо, але із поховань у знаменитих Мельгуновському та Келермеських курганах походять так звані діадеми – декоративні деталі уборів цього виду (рис. 1). В Келермеських курганах знайдено три золоті орнаментовані стрічки (*Галанина, 1997: 132-136, кат. 14, 15, 38; табл. 28, 29, 30*). Дві з них зафіксовано в кургані 1/Ш. Вироби розрізняються за виглядом, хоча, можливо, прикрашали один предмет (шолом). Найкоротша та найвужча смужка (59 x 1,6 см) оформлена тоненькими трубочками, утвореними відігнутими назовні верхнім та нижнім краями. Бокові сторони стрічки завершують петлі з тоненького дроту. На поверхні пластини напаяно об'ємні п'ятипелюсткові квіти, зроблені з листового золота. В серцевині кожної квіточки збереглося гніздо, в яке, мабуть, було щось вставлено (бурштин?) (*Галанина, 1997: кат. 14; табл. 28*).

Друга діадема (66,8 x 3,7 см) з цього ж поховання обвивала бронзовий шолом (як зауважив Д.Г.Шульц) (рис 1, 1). Семантичним і композиційним центром пластинчастої стрічки є розетка, серцевина якої – бурштинова вставка. Декоративне поле стрічки заповнене образами хижих птахів, поданих у двох ракурсах: обабіч центральної розетки – з розправленими крилами, інші – зі складеними. Їхні зображення, виконані у техніці зерні, чергуються із розетками, спаяними із окремих деталей, середина яких також підкреслена зерню. Знизу стрічку оздоблено рельєфними пластинками у формі багатопелюсткових розетт, а зверху – у вигляді фігурок птахів, дисків, розеток (*Галанина, 1997: кат. 15; табл. 28, 29*).

За спостереженням А.П.Манцевич, версія про використання цієї пластини як оздобу шолому має підстави, оскільки збігаються розміри обох уборів (тобто, шолому і стрічки), крім того, це припущення підтверджують різні аналогії (*Манцевич, 1959: 64*). Цю думку підтримала Л.К.Галанина, тобто, погодилась з тим, що золота діадема (а, можливо, і обидві, знайдені в кургані 1/Ш) була оздобою убору іншого виду (шолому). Ряд науковців висловили переконання, що ці діадеми мають прототипи серед традиційних на Близькому Сході

стрічок, прикрашених розетками (Галанина, 1997: 134).

Найбільш розкішний наголовний об'руч знайдено в кургані 3/Ш (Галанина, 1997: 134; кат.38, табл.30). Поверхню виробу (довжиною 64,5 см, шириною 1,8 см) прикрашено накладними багатопелюстковими розетками, а його центром є мініатюрна скульптурка у вигляді голови грифона з відкритою пащею (рис.1, 2). Нижній край стрічки оздоблено підвісочками, а ззаду до петель, які використовували для зав'язування діадеми, прикріплено ланцюжки із зображенням баранячих голів (Артамонов, 1964: 102-103, табл. 25-28). Засобами виразності цього ювелірного витвору є техніка філіграні (спіралеподібні завитки на голові та шиї грифона), емаль, непрозоре скло (оформлення листочків та серцевини квітів). Л.К.Галанина зазначила, що у виготовленні діадеми видно навички майстрів, обізнаних з іонійською школою торевтики (Галанина, 1997: 134).

Мотиви, які складають декор усіх налобних стрічок, є солярними символами: розетки, концентричні кола, спіралі, птах, грифон. З культом сонця у свідомості скіфів був пов'язаний, мабуть, і бурштин. Використання цього самоцвіту як композиційного центру діадеми підкреслює її знакову функцію в костюмі.

Не можна обійти увагою налобну прикрасу з Мельгуновського кургану. Вона складається з трьох ланцюжків, з'єднаних між собою багатопелюстковими розетками, закінчення виробу оформлено підвісками на ланцюжках (рис.1, 3). Аналогічний убір відомий завдяки зображенню на пам'ятці пізньохетського мистецтва – барельєфі з портретом царя Ману Таракхунзі: його голову увінчує діадема зі шнурів, скріплених розетками (знахідка в Малатії) (Флиттнер, 1958: 241) (рис.1, 4).

Інший характер мають убори персонажів, показаних у так званій «сцені битви мідян зі скіфами» на циліндричній печатці (рис.2, 1). Зображення належить до рубежу VI–V ст. до н.е. Скіфи, принаймні один з них, крайня постать справа – у шапках з гострокутним завершенням. Убір закриває чоло, щоки, потилицю та шию. Його форму утворили, з'єднавши дві деталі певної

конфігурації, вирізані, мабуть, з повсті або шкіри. Майстер оздобив башлик тоненьким пружком над обличчям персонажів та на шиї (Ильинская, Тереножкин, 1983: 74, 81). Схожі убори – на глиняних фігурках з Кіровабада та Мемфіса (Ильинская, Тереножкин, 1983: 74, 75, рис.2, 3, 4). А на статуетках, знайдених в станиці Червлена та Ялхой Мокх, зображено досить високі конусоподібні шапки (Ильинская, 1982: рис.4). На мій погляд, вони не мають етновизначальних рис, адже це простий і універсальний варіант чоловічого убору з повсті, шкіри чи хутра. Подібні шапки на кіммерійцях, образи яких відтворено на рельєфі з Німруда (Клочко, Васіна, 2000: с.32, табл.1, 1).

Головні убори, які носили чоловіки Скіфії в IV ст. до н.е можна уявити за пам'ятками греко-скіфського мистецтва. Хоча, якщо зібрати усі витвори торевтики, на яких показано скіфів, то привертає увагу на той факт, що переважають простоволосі персонажі. Це, мабуть, пов'язано з практикою певних церемоніальних дійств. Але у кількох наративних композиціях відтворено образи чоловіків із пов'язками на голові та в шапках. Щодо першого виду, тобто стрічкових уборів, то детально їх зображено на вазі з кургану Куль-Оба та на пекторалі з Товстої Могили. На куль-обській посудині, у сцені бесіди, представлено скіфа з вузькою смужкою на чолі, зав'язаною на потилиці так, що кінці звисають до шиї (Артамонов, 1964: табл.228). Досить широка стрічка оперізує голову (кінців не видно), мабуть, царя-жерця, поданого в центральній сцені на пекторалі (Мозолевський, 1979: с.79) (рис.1, 5). С.Яценко, вважає, що «у юнака з амфорою» (зображення на верхньому фризі пекторалі) під волоссям також налобна пов'язка (Яценко, 2006: 75, рис.27, 20). Мені здається, що визначення дослідника є помилковим, оскільки, якщо прийняти його версію, то незрозуміла функція убору, адже а ні з точки зору практичного застосування, а ні як знаковий елемент костюма пов'язка у такій формі застосування (схована під волосся) не мала сенсу.

Другий вид головних уборів – шапки – також показані на творах торевтики. Аргументовано можемо говорити про м'які та тверді убори з конусоподібним

1

2

3

4

5

Рис.1. Стрічкові головні убори.

1, 2 – прикраси головних уборів – знахідки з Келермесських курганів; 3 – «діадема» з Мельгуновського кургану; 4 – зображення діадеми на скульптурному портреті царя Тархуназі; 5 – налобна пов'язка на голові царя-жерця (пектораль з кургану Товста Могила).

Рис.2. Образи чоловіків у головних уборах – кірбасіях.

1 – зображення скіфів на циліндричній печатці (рубіж VI–V ст. до н.е.); 2, 3 – образи скіфів на вазі з кургану Куль-Оба (IV ст. до н.е.); 4 – реконструкція скіфських костюмів за образотворчими пам'ятками (художник З.О.Васіна).

завершенням. Найбільш виразно і детально зображено кірбасії (або башлики) на трьох скіфах – дійових особах сюжетної композиції, вміщеній на вазі з кургану Куль-Оба (рис.2, 2, 3). Добре видно, що убори зшиті з двох деталей, вирізаних з повсті чи шкіри. Верхівка шапки – гострокутна, нижній край сягає плечей. Убір «скіфа з луком» – виріз для обличчя та нижній край – прикрашено трикутниками, утвореними трьома крапками. Такий же вигляд має і оформлення башлика персонажа у сцені «розмова двох скіфів». Різноманітніше оздоблено кірбасію дійової особи у сцені «лікування ноги»: тонкою борозенкою та крапками обведено виріз над обличчям, а вище над цим пружком – візерунок з «мікенської хвилі» (Артамонов, 1964: табл.228, 229, 232). Т.В. Мірошина назвала цей убір «куль-обським» (Мирошина, 1976: 79). За абрисом та кроєм він нагадує кірбасії, зображення яких подано у сюжеті «битва скіфів і мідійців», тобто, є найбільш властивим для скіфів Північного Причорномор'я.

На декоративних виробках іншого класу – золотих пластинках – також вміщували сюжетні мініатюри, але їх важко «прочитати», оскільки тиражування призвело до втрати деяких деталей. Наприклад, образи «побратимів» на прямокутних пластинках (28 x 27 мм) з Бердянського кургану на відміну від куль-обських аплікацій трактовані досить сумарно. Деякі екземпляри, здається, спеціально дороблені, щоб підкреслити форму убору як характерну рису образу номада (Музей, 2004: кат. № 29). Хоча, ймовірно, майстри і не вносили корективи у зображення на штампах, але використання цих предметів призводило до втрати чіткості відбитків. Так, на пластинках зі сценами «братання», можливо, пасма волосся скіфів перетворювались на суцільну масу.

Неможливо однозначно зрозуміти деякі елементи костюма персонажа, зображеного на золотих накладках від поясу з кургану №5 (1905 р.), розкопаного поблизу с.Аксютинці (Сумська обл.) (Ильинская, 1968: 37, табл. XXII, 6). На прямокутних пластинках вміщено сюжет: чоловік у скіфському одязі (куртка, вузькі штани, пояс) сидить зі скіпетром у правій руці.

Мабуть, для створення враження «повноти образу» скіфа художник представив його у головному уборі. Правда, чітко показано тільки одну деталь – у центрі чола (над носом) зображено коло (у проекції профільного ракурсу), від якого до плечей спускаються тонкі лінії, мабуть, пасма волосся (рис.3, 1). Отже, виникають версії: на голові чоловіка налобна пов'язка такого ж типу, що і знахідка в Келермеському кургані 3/Ш. Тобто, геометрична фігура (коло), зображена на лобі персонажа, є позначенням композиційного і семантичного центру в оформленні начільної стрічки, а довгими борозенками, які спускаються до плечей, змальовано її кінці. Другий варіант: скіф – у м'якій шапці з довгими лопатями, закинутими за спину. Кружальце на лобі чоловіка – характерне завершення кірбасії, але зображене в умовній манері. Більш вірогідним здається припущення про стрічку, оскільки аналіз особливостей кірбасії (насамперед, «куль-обської») свідчить, що лопаті цих уборів ледь закривали шию.

У межах зазначеної теми варто розглянути композицію на пластині, знайденої в кургані №2 поблизу с. Сахнівка (Черкаської обл.) (Музей історичних коштовностей України, 2004: 377, кат. № 22). Щоправда, у деяких скіфологів були сумніви щодо автентичності витвору через протиріччя, що виникають при зіставленні технічного рівня виконання зображень та їх вирішення з точки зору виразності. Зараз упереджене ставлення до «пластини Гезе», в основному, відкинута і науковці звертаються до цього джерела при вивченні різних аспектів культури Скіфії (Черненко, Клочко, 1979: 270-274).

Площина предмета (його розміри 365 x 98 мм) заповнена зображеннями кількох сцен, пов'язаних, мабуть, з культом богині, поданої в центрі. Крім цього жіночого образу, всі інші – чоловіки. Оскільки зараз йдеться про головні убори, то звернемося до тих персонажів, які, здається, мають цю складову костюмного комплексу. З дев'яти скіфів, які є учасниками представлених дійств, тільки двоє, безперечно, простоволосі: чоловік з ножом у сцені «жертвоприношення» та той, що грає на музичному інструменті (рис.3, 2, 3). До них (тобто, до

простоволосих) з певними застереженнями слід, мабуть, прилучити ще двох – обабіч богині. Інших чоловіків, ймовірно, показано в шапках. Найбільш впевнено (хоча також із застереженням) про це можна говорити стосовно двох крайніх дійових осіб. Їх зображено у різних ракурсах. Зліва – у сюжеті «жертвоприношення» – чоловіка подано у профіль: його м'яка напівсферична шапка вирізняється лопаттю, нижній край якої закриває ший. Убір оформлено досить широким пружком (рис.3, 2). Справа – у сцені «наповнення ритона» – безбородий юнак з амфорою, показаний у фас. Його убір також з напівсферичною верхівкою, охоплює голову, добре видно бокову лопать, яка сягає плеча (рис.3, 3). Можливо, убір такого ж типу на голові у одного з «побратимів» (зліва), а у іншого – справа – кругла напівсферична шапочка без лопатей. Її можна зіставити з убором на голові юнака, який тримає ритон. Як сказано вище, С.Яценко вважає, що тільки у двох чоловіків, зображених на «сахнівській» пластині, на голові убори: на персонажах 7 (один з «побратимів») та 9 (юнак з ритоном) (Яценко, 2006: 75, рис.27, 1, 4). Це до питання чіткості рельєфів на пластині². Але, хоча недосконалість відбитків звучує інформативність зображень, все ж таки на їх підставі виникають припущення щодо існування різних уборів у вжитку населення Скіфії. Напівсферичні шапки з лопатями нагадують ті, що носили чоловіки на землях пазирикської культури (Полосьмак,

2005: 88, рис.2.59). Невеликі круглі шапочки без лопатей, мабуть, були надзвичайно поширеними у давньому костюмі, а тому годі й шукати в них етнолокальні риси. На сьогодні більшість дослідників вважає, що всі образи, показані на пластині, складають сюжет культово-міфологічного характеру. Його можна назвати – священний бенкет-жертвоприношення. Як свідчать атрибути, жіночий образ втілює Аргімпасу (Бессонова, 1983: с.100-104). Варто ще раз підкреслити, що всі дійові особи створюють єдиний «текст», відбиваючи різні аспекти культу Аргімпаси³. Можливо, існував тісний зв'язок між відправленням культу Аргімпаси – покровительки царів, які були уособленням найбільшої воїнської вправності, звитяги та інших чеснот, і ритуалом братання. Головний убір з кургану поблизу с. Сахнівка, прикрашений пластиною з такою глибокою і водночас прозорою символікою, відбиває жрецький сан власниці. Чи власника? Таке припущення, тобто, що пластина є декоративним елементом чоловічого убору, висловила М.В.Русяєва. Дослідниця зазначила, що золота накладка, згорнута в трубку, лежала разом гривнею у ямці від дубового стовпа (Русяєва, 1997: с.47). Умови знахідки, справді, дають підстави віднести цей витвір до кола сакральних речей, властивих чоловікам. Але є аргумент проти: розміщення на пластині сюжетної композиції, підкресленої бордюром із овів, збігається зі схемою оформлення жіночих налобних стрічок – метопід.

2 С.Яценко, досліджуючи пам'ятки з антропоморфними образами, зробив такі висновки: «...якщо головний убір відомий у композиціях з парою персонажів, то він завжди є тільки у одного з них, а саме – правого (дві сцени на куль-обському кубку, херсонський медальйон, у лівого персонажа він представлений на пластині з Сахновки, у тих двох пар, у яких і запах кафтанів протилежний звичайному). Навпаки, налобні пов'язки у парних сценах завжди представлені у персонажа, який знаходиться зліва (пектораль з Товстої Могили, куль-обський кубок» (Яценко, 2006: 66). На мій погляд, ці твердження С.Яценко є недоведеними припущеннями, які заважають авторові об'єктивно проаналізувати зображення, зокрема, на сахнівській пластині. Так, головні убори на двох крайніх дійових особах видно найбільш виразно. Це зазначила і М.Русяєва (Русяєва, 1997: 51). Вона ж звернула увагу і на образи «побратимів». Як відомо, на всіх мініатюрах (знахідках з Солохи, Чортотлика, Бердянського кургану, Куль-Оби) учасники обряду «братання» показані простоволосими. На сахнівському фризі – на них, ймовірно, шапки, хоча зображення нечітке, але це стосується обох персонажів, а не вибірково, як пише С.Яценко: чоловік зліва в шапці, а справа – без убору.

3 В.О.Рябова на підставі технологічного аналізу зображень висловила думку, що змістовного зв'язку між групами образів не було. Див.: Рябова В.О. Повернення до Сахнівської діадими // Музейні читання: Мат.наук. конф. Музею історичних коштовностей України. – К., 1998, с.23-26. Я не згодна з висновками дослідниці, оскільки, на мій погляд, існували загальні принципи відображення статусу власниці головного убору. Сакральний характер убору підкреслював декор.

Рис.3. Образи скіфів на пам'ятках IV ст. до н.е.

1 – пластинка зі знахідок у кургані № 5 поблизу с.Аксютинці (Сумська обл.); 2, 3 – зображення скіфів на пластині «Гезе» – з кургану поблизу с.Сахнівка (Черкаська обл.).

Отже, «сахновську діадему», мабуть, слід віднести до декоративних елементів жіночого костюма.

Розглянемо ще один тип убору. Його зображення подано на золотому медальйоні з Херсонеса. Йдеться про високий конусоподібний убір, що нагадує так званий «кулох», властивий сакам. С.Яценко отожднює його з грецьким пілосом (Яценко, 2006: 74, рис.27, 3). Але останній вирізняє напівсферичне завершення, тому пілос називають круглим (*Lexicon der Antike*, 1977: 266). Ковпак на голові персонажа з мініатюри, виконаний на знахідці з Херсона, належить до розряду «твердих» чи «жорстких». Їх форма є знаком особливого положення. Але, чи був такий убір характерним для скіфів Північного Причорномор'я, оскільки це зображення унікальне, поки що – питання. Головні убори з гострокінцевим закінченням деякі фахівці з історії костюма пов'язують з убранням кочовиків. Але Г.Н. Боровка – один із перших археологів, причетних до розробки методів реконструкції уборів, звернув увагу на високі конічні шапки, які були приналежністю чоловічого убрання хеттів (*Боровка, 1921: 177, 182*). Ці убори він вважав найбільш давніми у розряді конусоподібних. К.А. Акішев та А.К. Акішев у зв'язку зі знахідками декоративних деталей у похованні чоловіка в кургані Іссик на території Казахстану також вивчали конусоподібні убори. На думку дослідників, «кулох» (саме таку назву вони пропонують для високих конічних шапок), був характерною деталлю костюмів різних за генезою народів (індоевропейських та неіндоевропейських). Всі убори подібного силуету об'єднує те, що вони належать до сакральної сфери культури. Чи мають конічні шапки єдиний корінь виявити важко, мабуть, їх походження – явище конвергентне (Акішев, Акішев, 1980: 14-32). Але, як відомо, передумовою появи певних костюмних елементів є практична потреба, яку викликала господарська діяльність, військові походи, тощо. Конічні убори народилися з необхідності забезпечити протиударну функцію. Конусоподібна форма є найбільш оптимальною з цього погляду, особливо при застосуванні певного виду зброї. Таким чином можна пояснити

схожість обрисів уборів у святковому (церемоніальному, обрядовому) костюмі. Конічні шапки з часом набули специфічних рис, оскільки на убори поклали знакові функції.

У деяких курганах зафіксовано залишки головних уборів, які (за певних умов) є важливою базою для реконструкції їх форм. Так, у кургані Куль-Оба знайдено золоті аплікації, які, на думку М.І.Артамонова, прикрашали гострокінцевий башлик з тоненької повсті. Це різноманітні оздобы: суцільний обруч (діам. 10 см), зпаяний з вузької стрічки, циліндричний предмет з розімкнутими краями, згорнутий з пластини (вис. 7,7 см) – обидва вироби вкриті рельєфними візерунками, а також 5 пластинок вирізані за контуром зображення: на одній «сцена братання», на інших – постаць чоловіка у скіфському одязі з горитом на боці та посудиною у правій руці (Артамонов, 1964: с.62, 113, табл. 206, 254, 203, 204). Ці дані неповні і за ними неможливо реконструювати форму убору. Насамперед, викликає сумніви склад декоративних елементів, адже їх важко з'єднати в один декоративний комплект і за формою, і за стильовими і семантичними ознаками.

Прикраси чоловічого головного убору знайдено в кургані Чортмлик. Серед декоративних залишків у камері № 3 (південно-західна камера) біля «північного воїна» зафіксовано десь 30-31 екземпляр золотих аплікацій з різними сюжетами. За звітом «бляшки оточували овально череп на 4 верхки вище його». Це пластинки квадратні (2,9 x 2,9 см), на яких вміщено образ грифона, оберненого вліво (26 екз.) та вправо – 2 чи 3 екземпляри, кругла (діам. 1,9 см) із зображенням Медузи Горгони, прямокутні (1,9 x 1,5 см) – квіти лотоса та лілеї (Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991: 62, 113, кат.76). Автори монографії, а слідом за ними С.Яценко, припускають, що за цими оздобами можна реконструювати головний убір «типу башлик – кірбасія, як у багатьох персонажів на предметах північнопричорноморської тореветики. Це підтверджують дві пластинки у нижній частині убору, які були у тому місці, де його повинні були застібати під підборіддям» (Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991: 113). Але, для обґрунтованого відтворення

головного убору автори не мають достатньо матеріалів, своєрідних пунктирних ліній, за якими можна змалювати вигляд убору: креслень чи схеми розміщення пластинок навколо черепа, конкретних аналогій, щоб зіставити з ними фрагменти, тощо. Отже, у данному випадку, можна тільки визначити, що чоловік був похований у головному уборі, оздобленому золотими аплікаціями.

Декором чоловічого убору О.М.Лесков вважав золоті мініатюрні пластинки овальної форми із зображенням фігури лева, знайдені в кургані № 45 поблизу с Любимівка (Херсонської обл.). Дослідник припустив, що прикраси нашивали на стрічку з тканини чи шкіри (Лесков, 1974: 63). Але деякі предмети зі складу поховального інвентарю свідчать, що він належав жінці. Так, серед оздоб голови була сережка типу «човника», притаманного виключно жіночому костюму, а, крім того, списи, ножі, сагайдак зі стрілами – озброєння властиве «амазонкам».

Декоративні деталі убору зафіксовано в кургані №2 поблизу Старинської птахофабрики під Борисполем: на місці черепа лежали золоті розетки (36 екз.) (Ильинская, 1966: 154). Можливо, пластинки були прикріплені на стрічку, адже, як свідчать пам'ятки скіфської архаїки, мотив розетки є найбільш поширеною оздобою уборів цього виду – налобних пов'язок. Оскільки небіжчика супроводжувала залежна особа, то можна припустити, що стрічка з золотим декором була знаком виділення чоловіка (в його соціальній групі).

Увагу дослідників здавна привертала пластинки, на яких подано сцену, аналогічну за змістом центральному епізоду Сахнівської композиції. Мініатюрна картинка представляє жінку в ошатному вбранні, яка сидить на троні, та юнака, що стоїть перед нею, тримаючи ритон. В руці жінки дзеркало – атрибут Аргімпаси (рис.4, 2). Цей сюжет отримав назву «адорація». Обох учасників дійства показано у профільному ракурсі, але давній художник зумів передати не тільки силуети чоловічого та жіночого вбрання, але й особливості форм головного убору, плечового та поясного одягу. Цей варіант зображення Аргімпаси знайдено в курганах Куль-Оба, Чортмлик

(Дніпропетровська обл.), Верхній Рогачик, Перший Мордвинівський (Херсонська обл.), Мелітопольський, к. 4 в урочищі Носаки, Огуз (Запорізька обл.) (Тереножкин, Мозолевський, 1988: 128-130). Їх використовували, мабуть, для оздоблення жіночого вбрання. Зокрема, достеменно відомо, що в Чортмлику аплікації зі «сценами адорації» були прикріплені по краях покривала (Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991: 97, кат.101). У Мелітопольському кургані зафіксовано 51 пластинку зазначеного типу. Вони лежали у схованці чоловічого поховання разом із високохудожнім витвором античного мистецтва – пластиною від горита та деталями наборного поясу (Тереножкин, Мозолевський, 1988: 52, рис.46). Докладний аналіз різних деталей обряду поховань і жінки, і чоловіка у Мелітопольському кургані зробили А.І. Тереножкін та Б.М. Мозолевський. Останній надав докази того факту, що курган було споруджено для захоронення представників сім'ї, яка належала до жрецького стану (Тереножкин, Мозолевський, 1988: 174). На думку Б.Мозолевського пластинки, про які йдеться, прикрашали стрічку – головний убір, який належав небіжчикові. Як сказано вище, зміст сюжету мініатюр властивий уборам скіф'янок, а текстильні чи шкіряні смуги із золотими аплікаціями були притаманні і чоловічому, і жіночому вбранню, але в даному випадку я цілком згодна з Б.Мозолевським: цей убір є компонентом чоловічого костюма. Б.Мозолевський вважав, що стрічка зі схованки позначала жрецький статус небіжчика, адже налобні пов'язки властиві індоєвропейським народам як сакральні убори (Мозолевський, 1979: 220-221).

Які підстави є для реконструкції стрічки з Мелітопольського кургану? Насамперед, це креслення, на якому позначено розміщення декоративних елементів у схованці, зафіксованих *in situ*. (рис.4, 1). Розміри платівок: 37 x 35 мм, за умови, що їх нашивали в один ряд на смужку тканини, то її довжина складе близько двох метрів (точніше – 178,5 см), тобто, задовга для використання як налобної пов'язки. А якщо придивитись до згаданого вище креслення, то добре помітно, що більшість пластинок (30 екз.) лежать компактно, а частина

— складають дві смужки. Таким чином, можна уявити, що 30 аплікацій були прикріплені у два ряди на текстильну чи шкіряну основу, отже — утворювали смугу шириною 7-8 см, довжиною близько 60 см, що відповідає (приблизно) окружності чолов'ячої голови. Завдяки поєднанню щільної «підкладки» і металевих накладок витримано циліндричну форму убору, який, можливо, належав до виду шапок. Ззаду його прикрашали дві стрічки з рештою пластин, розмішених в один ряд — відповідно 10 і 11 аплікацій. Їх довжина складе 35-40 см. Ці деталі, тобто золоті смуги, мабуть, спускались від потилиці до плечей. Декоративна схема реконструйованого убору подібна до оздоблення діадеми з Келермеського кургану №3, доповненої двома підвісками на ланцюжках. З історії костюма відомо таке оформлення головних уборів різних типів. Наприклад, напівсферичні шапки мідійців та сагартіїв, як свідчать зображення з Персеполя і Накш-і-Рустема, прикрашали стрічками, закріпленими ззаду, в нижній частині убору (Яценко, 2006: 40, рис.7). Є також пам'ятки давнього мистецтва, на яких показано, що шапки та налобні пов'язки складали, мабуть, за певних обставин, один ансамбль у костюмі (Брун, Тильке, 2001: 50, табл.6, 4; Яценко, 2006: 40, рис.1, 11, 14). Серед пам'яток образотворчого мистецтва, які відбивають вигляд костюмів чоловіків — мешканців Північного Причорномор'я у IV ст. до н.е., невідомі зображення шапок, схожих на жіночі з розряду «твердих» або «жорстких». Але виключати можливість їх використання в обрядовій практиці жерців нема підстав. Адже сенс таких уборів — демонстрація емблем божеств, знаків прилучення до культу. Так, деякі сакральні убори еллінських богинь і богів належали до одного типу. Наприклад, калаф був убором Деметри і Серапіса (*Lexicon der Antike*, 1977: 266). Отже, можемо припустити, що пластинки, на яких вміщено «сцену адорації», прикрашали циліндричну шапку (чи широку пов'язку), особливістю якої були дві стрічки, прикріплені ззаду (рис.4, 3). Аналогічна форма є характерною відзнакою високого соціального становища у персидському вбранні (Брун, Тильке, 2001: 56, табл.9, 1).

Ідейне та змістовне наповнення композицій на сахнівській та мелітопольській пластинах аналогічне: вони присвячені культу Аргімпаси. І в даному випадку на перший план виступає її функція покровительки скіфів — царів, а також всіх воїнів, які належали до вищих верств.

Ще одну групу декоративних засобів оформлення чоловічих уборів складають так звані золоті «шоломи» з курганів Ак-Бурун поблизу Керчі (Крим) та Передерієва Могила поблизу с.Шахтарське (Донецька обл.) (Артамонов, 1964: табл.272; Золота скарбниця України, 1999: 147, кат.17). Про ці витвори дослідники не склали єдиної думки. Так, деякі вважають, що «шоломи» не були пов'язані з костюмом, а належали до кола ритуальних предметів — так званих «великих ворворок». Перелік авторів, які писали про цю категорію знахідок, аналіз досліджень, певне узагальнення даних про «ворворки» наведено у працях Ю. Болтрика, І. Чернякова та В. Рябової (Болтрик, 1996: 106-108; Черняков, Рябова, 2002: 41-60). Визначення «великі ворворки» запропонував Л. Стефані. Отже, йдеться про предмети у формі шолома (з напівсферичною верхівкою) та зрізаного конуса, зроблені з листового золота. Вони розрізняються абрисом, розмірами, вагою, але майже всі речі мають отвір в центрі куполоподібного завершення чи плоского «денця». Загалом, висловлено кілька гіпотез щодо призначення «великих ворворок»: їх вважали прикраси головних уборів; ковпачками для великих китиць, які підвішували до шиї коня; основою жезла, умбонами або денцями горитів, «футлярами» для зберігання скальпів (Черняков, Рябова, 2002: 41, 45). Остання версія досить добре аргументована, але, мабуть, не слід виключати й інші способи застосування предметів у цій же сфері, тобто позначення особливої військової звитяги. Серед «великих ворворок» привертають увагу такі, що могли бути прикрасами головних уборів чоловіків, які належали до військової аристократії. Насамперед, це так звані «шоломи» чи пілоси з курганів Ак-Бурун та Передерієва Могила (рис.5, 1, 2). За зовнішнім виглядом вони нагадують убори, які були в костюмах різних народів давнього світу

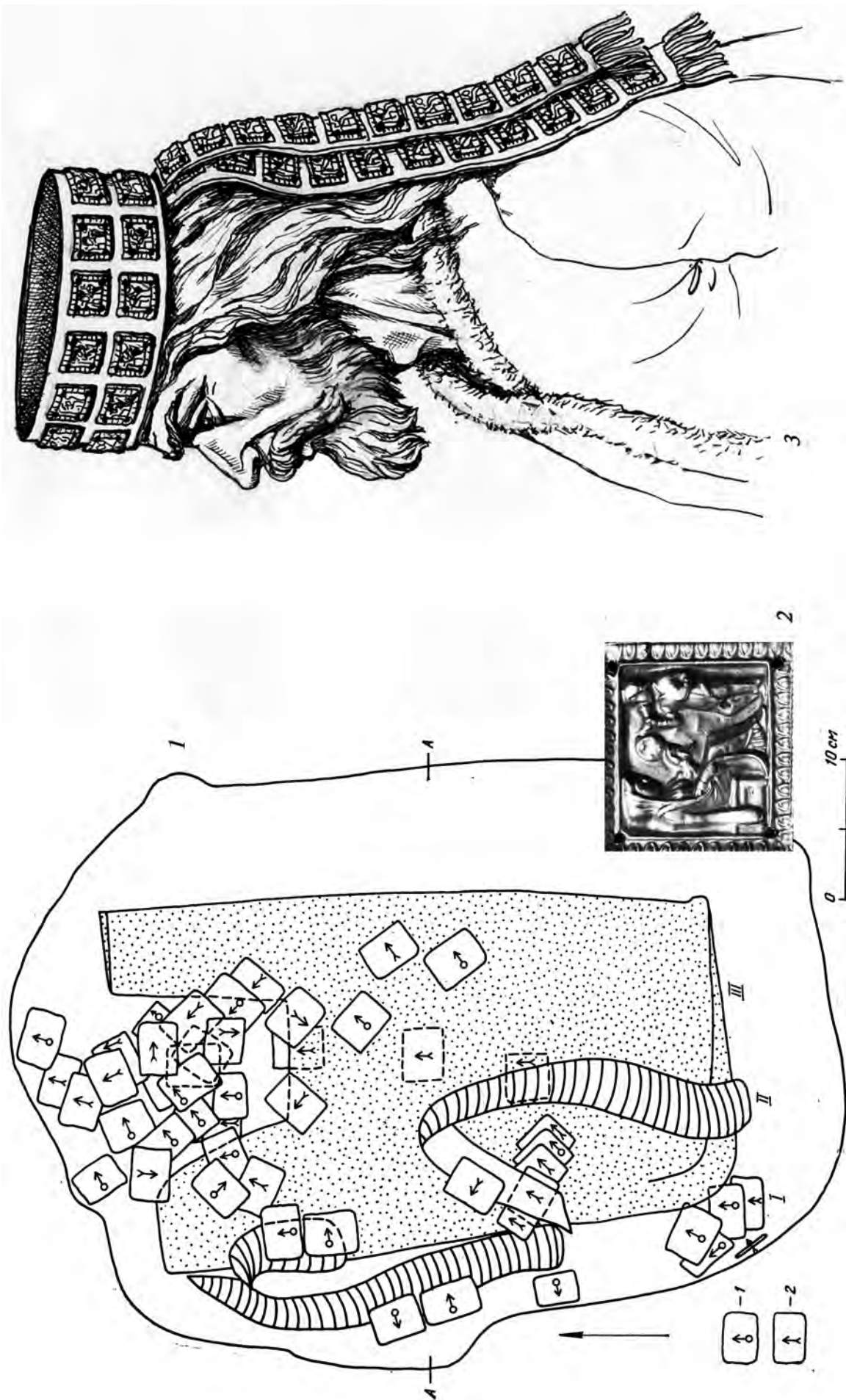

Рис.4. Реконструкція головного убору скіфського жерця за матеріалами досліджень Мелітопольського кургану. 1 — схема розміщення пластин — аплікацій, які прикрашали убір; 2 — пластинки із зображенням сцени адорації; 3 — реконструкція головного убору.

1

2

3

4

5

Рис.5. «Великі ворворки» зі скіфських курганів.

1 – Ак-Бурунський пілос; 2 – «шолом» з кургану Передерієва Могила; 3 – предмет у формі зрізаного конуса з кургану поблизу Іллічево; 4 – зображення знатного вершника на ритоні з Еребуні; 5 – дерев'яний головний убір у формі зрізаного конуса з Пазирикського кургану №5.

(рис.5, 4). Наприклад, в регіоні поширення персидського вбрання: на одному з ритонів з Еребуні у профільному ракурсі зображено знатного вершника, головний убір якого вирізняється широкою основою (чи «околишем») та напівсферичним абрисом (Яценко, 2006: 39, рис.1, 14а; 9) (рис.5, 4). Крім того, в літературі не раз писали про знахідку в кургані Ак-Бурун саме як про пілос, тим самим підкреслюючи особливості форми. Розміри цих найбільш яскравих зразків шоломоподібних предметів: з Ак-Буруну (Н – 130 мм, D – 130 мм) та Передерієвої Могила (Н – 182 мм, D – 166 мм) дозволяють припустити, що їх прикріплювали на шкіряну чи повстяну шапку. Її нижня частина була своєрідним «околишем», висоту якого обумовлювали розміри металевої накладки: чим більша ця деталь, тим вужча основа (околиш). За цією декоративною деталлю можна відтворити репрезентативні убори, наділені функціями соціальної та сакральної відзнаки. Згадаймо, що античний автор Лукіан назвав представників скіфської еліти «пілофорами» (Luc. Scyth. I, 16). Особлива роль головних уборів підкреслена їх художнім оформленням. На «передерієвському шоломі» показано двох бородатих, тобто літніх чоловіків у під час сутички з чотирма молодими. Всі персонажі у скіфських костюмах, але просто-волосі. Ці сцени трактують як ілюстрацію до розповіді Геродота про перемогу скіфів (старих), які повернулися після походів у Передню Азію, над дітьми скіфіянок і рабів (молодих) (Геродот, IV. 3).

Ажурний ак-бурунській пілос прикрашено рослинними та геометричними візерунками. Взагалі, вся композиція відбиває якісь глибинні уявлення про поєднання чоловічого та жіночого начал. Можливо, особливий зміст вкладено у спіралеподібні завитки обабіч квітки арацеї. У мене виникло припущення, що ці спіральні мотиви символізують дещо загадковий убір, описаний у Валерія Флакка: «...Авх... охопивши скроні потрійним вузлом, він спускає зі священної голови дві пов'язки» (Раевский, 1977: 22).

Отже, обидві роботи – взірць майстерності давніх ювелірів, а представлені

сюжети є уособленням уявлень скіфів про культу предків та героїв, які відігравали велику роль у світогляді номадів. Відтворені за золотим декором – порожнистими напівсферичними предметами – головні убори, можливо, наслідували справжні шоломи. Подібність між ними – деталями захисного обладунку та «золотими пілосами» проявляється у загальних абрисах. Зіставлення цих елементів вбрання дозволяє висловити припущення щодо отвору, який є характерною ознакою всіх «великих ворворок». Згадаймо, наприклад, залізний пластинчастий шолом з поховання воїна у кургані поблизу с.Гладківщина (Черкаської обл.): за спостереженнями О.І.Мінжуліна убір увінчував так званий «султан» – жмуток кінських волосин, закріплених на маківці шолома за допомогою бронзової деталі (справжньої ворворки) (Мінжулін, 1992: 140, рис.7). Крім того, С.Яценко, слідом за М.Фосс, виділив рідкісний тип убору за малюнком на античній вазі (VI ст. до н.е.): напівсферична шапочка з пропущеним пасмом волосся крізь отвір в центрі куполоподібного завершення. Аналогії такому убору є в костюмах сгодійських юнаків (Яценко, 2006: 58, рис.23, 17).

Деякі вироби у формі зрізаного конуса, мабуть, також були накладками на головний убір. Наприклад, до таких слід віднести знахідку з кургану №1 поблизу с.Іллічево в Криму (Лесков, 1968: 158). За абрисом цей убір нагадує зображений на голові царя Ашурнасірпала: його шапку прикрашає зверху мініатюрний «ковпачок», а над чолом – стрічка (Брун, Тильне, 2001: 50, табл.6, 4). Але декоративна деталь із скіфського кургана вирізняється отвором в «денці», який за призначенням, ймовірно, слід зіставити з отворами в «шоломах»: крізь них виставляли пасмо волосся або вставляли жмуток кінського волосу (рис.5, 3). Створення головних уборів, органічно поєднаних із зачіскою, було притаманне населенню пазирикської культури. У жіночому костюмі бачимо: високі перуки у поєднанні з накісниками, повстяними ковпаками, тощо; дерев'яний убір у формі зрізаного конуса з виставленою крізь отвір у денці косою (Полосьмак,

Баркова, 2005: 72-74, 78-79) (рис.5, 5). Як відомо, жіночі вбрання (особливо головні убори) зберігає найдовше реліктові традиції, пов'язані з його семантикою. Отже, аналіз «пазірицьких уборів» дозволяє припустити, що вони мали символічні деталі, які відбивають давні уявлення, властиві племенам Центральної Азії. І це, вірогідно, знайшло відображення і у «великих ворворках» з території Північного Причорномор'я. Частина з них була оздобами головних уборів – знаками особливого статусу власника, а деякі, мабуть, імітацією уборів, наділені функціями засобів для відправлення культу,

церемоніальними речами. С.С.Бессонова, досліджуючи «конус» із Братолюбівського кургану, за її словами «...не заглиблюючись у питання про його призначення», дійшла висновку, що предмет сприймали як магічну річ, яку використовували «в містичних (військових) ритуалах» (Бессонова, Витрик, 2006: 61).

Вивчення археологічних джерел: образотворчих матеріалів та декоративних елементів – дозволяє висловити припущення про різноманітні типи налобних пов'язок та шапок, які носили чоловіки, і розширити наші уявлення про цю категорію вбрання на території Скіфії.

Література

Акишев, Акишев, 1980 – Акишев К.А., Акишев А.К. Происхождение и семантика иссыкского головного убора // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1980.

Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991 – Алексеев А., Мурзин В., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. К., 1991.

Артамонов, 1964 – Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Л. – Прага, 1964.

Бессонова, 1983 – Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. К., 1983.

Бессонова, Витрик, 2006 – Бессонова С.С., Витрик И.С. Композиция изображения на золотом «конусе» из Братолюбовского кургана // Музейні читання: Мат. наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». К., 2006.

Богатырев, 1971 – Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971.

Болтрик, 1996 – Болтрик Ю.В. Большие золотые ворворки у скифов // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию Л.М.Славина. К.1996.

Боровка, 1921 – Боровка Г.Н. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. // ИГАИМК. 1921. Т.1. Пг.

Брун, Тильне, 2001 – Брун В., Тильне М. История костюма от древности до нового времени. М., 2001.

Гаген – Торн, 1960 – Гаген – Торн Н.И. Женская одежда народов Поволжья. Саратов, 1960.

Галанина, 1997 – Галанина Л.К. Келермесские курганы. М., 1997.

Золота скарбниця України, 1999 – Золота скарбниця України. К., 1999.

Ильинская, 1966 – Ильинская В.А. Скифские курганы около г.Борисполя // СА. 1966. №3.

Ильинская, 1968 – Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. К. 1968.

Ильинская, 1982 – Ильинская В.А. Изображения скифов времен переднеазиатских походов // Древности Степной Скифии. К.,1982.

Ильинская, Тереножкин, 1983 – Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н.э. К. 1983.

Кисель, 1997 – Кисель В.А. Священная секира скифов. Об одной находке из Келермеса. Спб, 1997.

Клочко, 1982 – Клочко Л.С. Налобные украшения скифов //Новые памятники художественной культуры в древности и средневековье. К., 1982.

Клочко, Васіна, 2000 – Клочко Л.С., Васіна З.О. Вбрання киммерійців (за зображеннями та археологічними матеріалами) // Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. К., 2000.

Лесков, 1968 – Лесков А.М. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма // СА. 1968. №1.

Лесков, 1974 – Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. К.,1974.

Манцевич, 1959 – Манцевич А.П. Золотой венец на реке Калитве (к вопросу об агафирсах) // Известия на Археологический институт при Българска Академия на науките. София. 1959. 13.

Мозолевський, 1979 – Мозолевський Б.М. Товста Могила. К.,1979.

Музей історичних коштовностей України, 2004 – Музей історичних коштовностей України. Альбом. 2004. К., 2004.

Ольховський, Евдокимов, 1994 – Ольховський В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII–III вв до н.э. М., 1994.

Полосьмак, Баркова, 2005 – Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV–III вв. до н.э.). Новосибирск, 2005.

Раевский, 1977 – Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977.

Русяева, 1997 – Русяева М.В. Інтерпретація зображень на золотій пластині з Сахнівки // Археологія. 1997. №1.

Рябова, Черняков, 2002 – Рябова В.О., Черняков І.Т. Призначення та походження «великих скіфських

ворварок» // Музейні читання: Мат. наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». К., 2002.

Тереножкин, Мозолевский, 1988 – Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. К., 1988.

Флиттнер, 1958 – Флиттнер К.Д. Культура и искусство Двуречья. М.-Л., 1958.

Черненко, Клочко, 1979 – Черненко Е.В., Клочко В.И. О подлинности золотой пластины из Сахновки // СА. 1979. №4.

Яценко, 2006 – Яценко С.А. Костюм Древней Евразии (ираноязычные народы). М., 2006.

Lexicon der Antike. 1977.